

САВРЕМЕНА СРПСКА ФОЛКЛОРИСТИКА

XI

САВРЕМЕНА
СРПСКА
ФОЛКЛОРИСТИКА
XI

УФС

УДРУЖЕЊЕ
ФОЛКЛОРИСТА
СРБИЈЕ

Универзитетска
библиотека
„Светозар Марковић”

Центар за културу
„Вук Караџић”,
Лозница

Научно-образовно
културни центар
„Вук Караџић”, Тршић

САВРЕМЕНА СРПСКА ФОЛКЛОРИСТИКА XI

Уређивачки одбор

- др Варвара Е. Добровољска, кандидат филолошких наука,
Центар за руски фолклор Државног руског дома народног стваралаштва, Москва
- др Смиљана Ђорђевић Белић, виши научни сарадник,
Институт за књижевност и уметност, Београд
- др Биљана Ђорђевић, музејски саветник, Народни музеј, Београд
- др Бранко Златковић, виши научни сарадник,
Институт за књижевност и уметност, Београд
- др Барбара Иванчич Кутин, научни сарадник,
Институт за словеначку етнологију САЗУ, Љубљана
- др Александар Јерков, редовни професор,
Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд
- др Данка Лајић Михајловић, научни саветник,
Музиколошки институт САНУ, Београд
- др Ирена Медар-Тања, ванредни професор,
Природно-математички факултет, Бања Лука
- др Лозанка Пејчева, научни саветник,
Институт за етнологију и фолклористику с Етнографским музејем, Софија
- др Инес Прица, научни саветник,
Институт за етнологију и фолклористику, Загреб
- др Михај Радан, редовни професор,
Филолошки, историјски и теолошки факултет, Темишвар
- др Биљана Сикимић, научни саветник, Балканолошки институт САНУ, Београд
- др Велика Стојкова Серафимовска, виши научни сарадник,
Институт за фолклор „Марко Цепенков”, Скопље

Рецензенти

- др Биљана Гавриловић, др Биљана Ђорђевић, др Маја Ђукановић,
др Мирјана Закић, др Милина Ивановић Баришић, др Саша Кнежевић,
др Сања Лазаревић Радак, др Милош Матић, др Милош Миленковић,
др Софија Милорадовић, др Весна Марјановић, др Слободан Наумовић,
др Данијела Петковић, др Данијела Поповић Николић, др Михај Радан,
др Немања Радуловић, др Селена Ракочевић, др Здравко Ранисављевић,
др Милош Рашић, др Марко Стојановић

САВРЕМЕНА СРПСКА ФОЛКЛОРИСТИКА XI

Тематски зборник радова

Уредници

др Смиљана Ђорђевић Белић
др Данка Лајић Михајловић
др Биљана Сикимић

Удужење фолклориста Србије, Београд
Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд
Центар за културу „Вук Караџић”, Лозница
Научно-образовно културни центар „Вук Караџић”, Тршић

Београд – Лозница – Тршић 2022

САДРЖАЈ

УВОДНА РЕЧ.....	9
-----------------	---

I ТЕОРИЈСКИ ПРИСТУПИ НЕМАТЕРИЈАЛНОМ КУЛТУРНОМ НАСЛЕЂУ

Мирослава Лукић Крстановић ПРОГРАМИРАЊЕ НЕМАТЕРИЈАЛНОГ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА: ПРАКСЕ, ЗНАЊА И ФОРМАТИ.....	13
--	----

Милош Матић ПРОБЛЕМ ИДЕНТИТЕТА ЗАЈЕДНИЦА У ДОМЕНУ НЕМАТЕРИЈАЛНОГ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА.....	33
---	----

Adela Pukl in Anja Jerin VLOGA NOSILCEV PRI NASTAJANJU REGISTRA NESNOVNE KULTURNE DEDIŠČINE V SLOVENIJI.....	49
--	----

Вања Павићевић НЕМАТЕРИЈАЛНО КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ: ИЗМЕЂУ ПРАВНЕ ТЕОРИЈЕ И ЖИВЕ ТРАДИЦИЈЕ.....	63
--	----

II ДОМЕНИ НЕМАТЕРИЈАЛНОГ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА

Наила Церибашић МУЗИКА КАО <i>AIDE-MÉMOIRE</i> ПРОГРАМА НЕМАТЕРИЈАЛНОГ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА: ПИТАЊА РЕПРЕЗЕНТАЦИЈЕ, ПОСЕДОВАЊА, ОДРЖИВОСТИ И ЕКСПЕРТИЗЕ.....	81
--	----

Данка Лајић Михајловић ОЧУВАЊЕ МУЗИЧКОГ НАСЛЕЂА У СРБИЈИ: КОМПЕТЕНЦИЈЕ, МЕНАџМЕНТ И МОНИТОРИНГ.....	97
---	----

Селена Ракочевић и Здравко Ранисављевић ТРАДИЦИОНАЛНИ ПЛЕС У СРБИЈИ: ИЗМЕЂУ НЕМАТЕРИЈАЛНОГ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА И САВРЕМЕНОГ СТВАРАЛАШТВА.....	117
--	-----

Barbara Ivančič Kutin GOVORJENO (USTNO) JEZIKOVNO IZROČILO V SLOVENSKEM REGISTRU NESNOVNE KULTURNE DEDIŠČINE IN ODNOS DOMAČINOV NA PRIMERU VPISANIH ENOT Z BOVŠKEGA.....	133
--	-----

III НАЦИОНАЛНА ИСКУСТВА У ОЧУВАЊУ НЕМАТЕРИЈАЛНОГ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА

Јеленка Пандуревић
НЕМАТЕРИЈАЛНО КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ:
НАУЧНОИСТРАЖИВАЧКА ПРАКСА И
АДМИНИСТРАТИВНИ АСПЕКТИ.
ИСКУСТВА ИЗ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ.....151

Ољга А. Пашина
СОХРАНЕНИЕ
НЕМАТЕРИАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ:
РОССИЙСКИЙ ОПЫТ.....165

Данијела Васић
ЗАШТИТА
НЕМАТЕРИЈАЛНОГ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА У ЈАПАНУ.....173

IV СПЕЦИФИЧНИ ИЗАЗОВИ У ОЧУВАЊУ НЕМАТЕРИЈАЛНОГ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА

Смиљана Ђорђевић Белић
ПЕВАЊЕ УЗ ГУСЛЕ У ДОБА ПАНДЕМИЈЕ: О ПРОБЛЕМИМА
ОДРЖИВОСТИ НЕМАТЕРИЈАЛНОГ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА.....191

Александар Павловић
ПОКЛАДНА СВАДБА У ШТРПЦУ:
РАЗГОВОР СА 'КРАЉЕВИЋЕМ МАРКОМ'.....219

Ирена Медар-Тања и Ивана Дојчиновић
БАЊАЛУЧКА КЕРА: НЕМАТЕРИЈАЛНО
КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ.....241

Марко Стојановић
ГУЧА: ДУГ ПУТ ДО ЗАШТИТЕ
НЕМАТЕРИЈАЛНОГ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА.....259

Биљана Сикимић
КРИТИЧНА МЕСТА ЗАШТИТЕ
НЕМАТЕРИЈАЛНОГ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА СРБИЈЕ.....277

V САВРЕМЕНА ТЕРЕНСКА ИСТРАЖИВАЊА

Валентина Питулић
ОБРЕДНИ ХЛЕБОВИ У ТРАДИЦИОНАЛНОЈ
КУЛТУРИ СРБА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ.....295

Mihaj Radan i Miljana-Radmila Uskatu
KARAŠEVSKI OVČARSKI OBIČAJI NEKAD I SAD:
OD REDUKCIJE DO NESTANKA OVČARSKIH TRADICIJA.....309

Наталия Г. Голант и Мария М. Рыжова
ИЗ ИСТОРИИ СОБИРАНИЯ ФОЛКЛОРА ВЛАХОВ И РУМЫН
ДОЛИНЫ ТИМОКА.....335

VI УСМЕНИ ФОЛКЛОР: НОВА ЧИТАЊА

Александр В. Гура
ОГОНЬ И ВОДА
В СЛАВЯНСКОЙ СИМВОЛИКЕ СНОВИДЕНИЙ.....355

Данијела Поповић Николић
СА ПОЗИЦИЈА КЊИЖЕВНЕ И СОЦИЈАЛНЕ МАРГИНЕ:
НАИВАЦ У ИЗБЕГЛИШТВУ 377

Ана Јањић
СВЕВИДЕЋЕ ОКО ПАНОПТИКОНА:
ЈЕДАН ПОГЛЕД НА УСМЕНУ НАРАЦИЈУ 397

Марина Младеновић Митровић
ВЕСЕЛИН ЧАЈКАНОВИЋ КАО ПРИРЕЂИВАЧ ЗБИРКЕ
СРПСКЕ НАРОДНЕ ПРИПОВЕТКЕ (1927).....413

Александра Миљановић
ОСВРТ НА ПОЛЕМИКУ
ПОВОДОМ ОБЈАВЉИВАЊА *ЦРВЕНОГ БАНА*.....431

ОЧУВАЊЕ МУЗИЧКОГ НАСЛЕЂА У СРБИЈИ: КОМПЕТЕНЦИЈЕ, МЕНАџМЕНТ И МОНИТОРИНГ**

Имајући у виду музику као дистинктивну супстанцу елемената музичког наслеђа у контексту нематеријалног културног наслеђа (НКН), захтевност њиховог очувања ауторка позиционира на размеђи *друштвеног* и *звучног*. У том смислу важним се испоставља деликатни критеријум компетенције, који се односи, пре свега, на интергенерацијску трансмисију знања и вештина које чине ове елементе и обезбеђују њихово функционисање као наслеђа, али и на менаџмент НКН, посебно у пројектовању планова очувања, мониторингу њихових реализација и евалуацији ефеката. У односу на специфичности сваког од елемената музичког наслеђа, које су последица комбинавања квантитативних и квалитативних особености – различито присуство у савременој пракси (квантитет), последична хијерархија циљева очувања (задатак), те спектар околности и метода рада у том правцу (контекст), њихово очување ауторка пореди са проблемским математичким задацима који увек захтевају оригиналне стратегије решавања. Детаљније је размотрен рад на очувању три елемента музичког наслеђа – *Певања уз гусле*, *Тамбураша*, *тамбурашке праксе* и *Свирање на гајдама*. У завршном делу ауторка се осврће на одрживост музичког наслеђа из перспективе односа принципа екологије и економије, а потенцијал за унапређење ефикасности и рационализацију деловања на пољу његовог очувања види у конструктивнијој интерресорној сарадњи културе, науке и просвете.

Кључне речи: нематеријално културно наслеђе (НКН), музичко наслеђе, *Певање уз гусле*, тамбураштво/*Тамбураши*, *тамбурашке праксе*, *Свирање на гајдама*, план/пројекат очувања НКН, одрживост НКН/музичког наслеђа, менаџмент очувања наслеђа, примењена етномузикологија/етномузикологија наслеђа/студије (музичког) наслеђа

У обимној научној и стручној литератури о Унесковом програму очувања нематеријалног културног наслеђа (НКН), артикулисаним Конвенцијом из 2003. и пратећим сетом регулаторних докумената, посебно Оперативним смерницама (Operational Directives, ODs), које се ревидирају

* danka.lajic.mihajlovic@gmail.com

** Студија је резултат рада ауторке као сарадника Музиколошког института САНУ, чија истраживања финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја (РС–200176), и као сарадника на пројекту *Applied Musicology and Ethnomusicology in Serbia: Making a Difference in Contemporary Society* (APRMES; бр. 7750287), финансираног од стране Фонда за науку РС

према искуствима и околностима примене Конвенције (уп.: UNESCO 2003), пажња је већим делом поклоњена политици/политикама и филозофији наслеђа, теоријским разматрањима саме Конвенције као културно-политичког инструмента, њеним глобалним дoметима и националним интерпретацијама. Практично деловање је, опет, понајвише разматрано на нивоу процедура које се спроводе у циљу уписа на националне и међународне листе елемената НКН, критичког дискутовања програмираних функција и улога актера. Оно што је суштина – ефекти имплементације Конвенције као институционално подржаних активности на терену, у локалним заједницама, задобило је далеко мању научну пажњу. Иако су у Конвенцији истраживања широко одређена као активност која треба да допринесе бољем разумевању елемента НКН, спознаји њихове форме, социјалних, културних и економских функција, затим праксе, начина трансмисије и уметничких и естетских одлика, историје и динамике креирања и рекреирања (UNESCO 2003, 2.3; 13. с), инсистирање на заштити права заједница носилаца наслеђа кроз истицање потребе учешћа и сагласности тих заједница у документовању и истраживањима, какво се из научне перспективе чини сувишним у односу на савремене стратегије и етику истраживања у хуманистички, истраживаче обележава као 'друге', 'секундарне' актере у програму. Позиционирање научника ближе структурама моћи на основу укључености у мреже државних система очувања НКН разлог је њиховог честог преиспитивања о личним перспективама, чак и када је реч о експертским знањима везаним за културе из којих потичу, стеченим на основу 'истраживања код куће'. Ипак, чини се да су научна разматрања резултата програма очувања НКН не само важан већ један од обавезних корака ка унапређењу ефикасности програма.

Непосредно ангажовање ауторке на очувању нематеријалног, посебно музичког, наслеђа у оквиру примене Унескове Конвенције у Србији било је подстицај за разматрања одређених искустава из перспективе која повезује примењену етномузикологију и етномузикологију наслеђа (аналогно антропологији наслеђа), односно студије (музичког) наслеђа.¹ Посебан утицај на настанак овог текста имало је учешће на Унесковој радионици посвећеној изради планова очувања НКН, која је још једном актуелизовала питање ефикасности деловања у овом домену.² Лична искуства овом приликом ће бити стављена у службу разматрања очувања музичког наслеђа на пресеку *друштвеног* и *звучног*. Наиме, иако је термин *заједница* (које се тиче одређено наслеђе) конструктиван у концепту НКН (UNESCO 2003,

¹ Ауторка је у поље очувања НКН ступила као теренски истраживач, тако што је сарадње са локалним заједницама и знања о истраживаним традиционалним изразима ставила у службу припрема номинација неколико елемената музичког наслеђа за упис на националну листу НКН, а *Певања уз зусле* и на Унескову Репрезентативну листу НКН човечанства. У међувремену је постала део националне мреже за НКН – члан Комисије за упис елемената у Регистар НКН и Националног комитета за НКН. Истовремено је стицала искуства на бројним истраживачким и едукативним пројектима посвећеним очувању музичког наслеђа.

² Радионицу је организовао Центар за НКН при Етнографском музеју у Београду у сарадњи са Регионалним центром за очување НКН у Југоисточној Европи из Софије маја 2022. године.

чл. 2), он у Конвенцији није дефинисан, већ је само приближно одређен као људи који „директно или индиректно учествују у пракси и(ли) трансмисији НКН елемента (и(ли) сета елемената) и(ли) који елемент сматрају делом свог културног наслеђа” (Исто, чл. 2.1 и 15). Тако одређена *друштвеност* у случају музичког наслеђа има као комплементаран критеријум звучни/аудитивни квалитет: музика као дистинктивна супстанца, конкретније функционално-семантичке и естетске карактеристике музичких израза, основа су дистинктивног/идентификационог потенцијала елемената музичког наслеђа,³ значајног у светлу политика очувања културног диверзитета као кључа Унескове Конвенције о НКН.

Управо на месту сусрета *друштвеног* и *звучног* израћају питања хијерархије (под)група и индивидуа у оквиру заједница које су предложиле израз/елемент за укључивање у програм очувања НКН. Наиме, наведена широка дефиниција заједнице конотира подједнака права свих њених чланова који, заправо, на различите начине доприносе очувању елемента препознајући га као део свог културног идентитета, а та права тичу се и свих ’практиканата’ – музичара.⁴ Међутим, специфични квалитети – таленат, вештине и знања, од важности су не само за учешће у музичкој пракси већ и за успостављање односа према њој, укључујући и компетентно деловање у правцу њеног очувања. У односу на различите утицаје популарне музике, музичке и медијске индустрије, које заједнице готово редовно истичу као факторе угрожавања њиховог музичког наслеђа, сензибилност актера за звучни квалитет културе којој елемент припада издваја се као пресудан за непосредан допринос очувању наслеђа ове врсте, а нарочито за интергенерацијски трансфер. У том смислу балансирање *друштвеног* и *звучног* је неопходно за продуктивно функционисање менаџмента музичког наслеђа у делу учешћа „(локалне) заједнице носилаца наслеђа” као примарног профила у том менаџменту на основу одоздо–навише (енг. *bottom-up*) устројства које потенцира Конвенција.

У ширем смислу ова врста компетенције је референтна и за разматрање учешћа етномузиколога у очувању музичког наслеђа, у улогама које у различитој мери апострофирају њихову позицију у односу на заједницу носилаца наслеђа (социокултурна блискост), и(ли) у вези са сензибилношћу за функционално-семантичне и естетске карактеристике елемената (као психолошки, односно психофизиолошки квалитет). На тај начин различитим се виде ангажовања етномузиколога као истраживача, координатора, медијатора и(ли) предавача у едукативним програмима, те организатора програма репрезентовања музичког наслеђа, увек и у зависности од додатних знања и искустава, поред оних стечених кроз основне академске студије.

Особености елемената музичког наслеђа, и као израза који припадају различитим историјско-стилским слојевима традиција и различитим

³ Овај квалитет својствен је и вербалним фолклорним изразима у којима се кроз говор реализује идентитетски потенцијал језика као носиоца НКН-а, а разликовање вербалног и музичког такође је део културног искуства заједница.

⁴ О проблему права над музичким наслеђем са којим су се суочиле колеге у Естонији в. Kuutma 2010.

дијалектима традиционалних музичких језика, али и као различито позиционираних музичких пракси у савременој култури, планирање њиховог очувања у великој мери чине задацима који захтевају индивидуални приступ према специфичностима сваког засебног случаја, сличним проблемским задацима у математици. Главна одлика таквих задатака је то да не постоји типска, позната стратегија за решавање, него је потребно да се (са)знања, подаци, увек изнова промишљају и сврсисходно комбинују како би се дошло до функционалне стратегије за решење конкретних проблема.⁵ На такав начин је неопходно приступати очувању сваког елемента музичког наслеђа. Сложеност очувања проистиче већ из позиционираности музичког наслеђа на пресеку препознатих домена.⁶ У циљу поступног фокусирања на проблематику у наредном делу текста елементи музичког наслеђа ће бити представљени збирно, преко квантитативних података, контекста њиховог претрајавања, посебно рада на очувању, те захтева, односно хијерархије циљева таквог деловања, да би потом на три одабрана примера било детаљаније дискутовано о специфичној захтевности очувања ове врсте наслеђа. Посебна пажња биће посвећена едукацији, односно трансмисији знања и вештина које чине ове елементе и обезбеђују њихово функционисање у заједницама на начин који их квалификује као наслеђе, нарочито узимајући у обзир различите односе *друштвеног* и *звучног* као факторе важне за врсте и нивое компетенције за ову активност. Како је понуђено разматрање значајним делом базирано на незваничном мониторингу елемената музичког наслеђа ауторке⁷ и увидима стеченим кроз лично учешће у пројектима очувања, ауторerefлексивна анализа ће бити повезана и са критичком анализом потенцијала и ангажмана етномузиколога као примарних стручњака за музичке традиције.

Стање, околности и пројекције очувања елемената музичког наслеђа

Кад је реч о музици у контексту НКН, важно је имати на уму да говоримо о изразима који су опстали кроз вишегенерацијску предају (како је то наведено у Конвенцији), а део су „живе праксе”. Дакле, говоримо о „савременим изразима усмене/слушне (звучне) [музичке] традиције у касном модерном медијатизованом друштву”, како је то формулисала Ингрид Окесон (Åkesson 2012: 68). То је контекст у коме је велики део усменог/слушног преношења, техника и означивача (традиционалног) стила

⁵ Насупрот, текстуални математички задаци се решавају применом познатог или већ задатог поступка (више у: Voganović 2013).

⁶ Елементи музичког наслеђа су истовремено (а) усмене традиције и изрази, које укључују и језик, (б) видови извођачке (музичке) уметности и (в) део друштвених обичаја, ритуала и свечаних догађаја, а преко израде музичких инструмената неретко залази у (г) вештине везане за традиционалне занате и знања и (д) обичаје који се тичу природе и свемира. О посебности музичког наслеђа у том смислу в. Церибашић у овом зборнику.

⁷ У обзир су узети и званични извештаји заједница носилаца наслеђа о активностима на очувању елемената НКН, али их стандардизованост форме извештаја – одсуство посебног подстицаја/захтева да се осврну на резултате рада на очувању у квалитативном смислу, на *звучно*, чини недовољно индикативним изворима у овом истраживању.

повезан са институционализованим и професионализованим фолклорним и *ворлд мјузик* миљеима, а идентитет музичара у вези је са друштвеним статусом и комерцијалним ефектом праксе. Реч је о сразмерном мноштву израза, који су, међутим, неуједначено присутни у животима заједница-носилаца, често више у сећањима, као део „пасивног репертоара”, по правилу више у презентационој него у партиципаторној пракси.⁸

Однос између података о некадашњем присуству различитих музичких израза у народном свакодневном и празничном животу из архивских извора и из сећања старијих генерација и, са друге стране, увида у њихово присуство у савременој пракси, индикација је врсте и степена угрожености тих израза као елемената музичког наслеђа. Овај однос истовремено је индикација улоге коју израз има за културни идентитет савремених заједница: „живи”, у културној пракси присутни(ји) изрази имају прагматичну, манифестно конструктивну улогу, док они који се више помињу него практикују имају психолошку улогу – говоримо о „култури сећања” и аспектима идентитета чије је когнитивно уобличавање у великој мери засновано на њој. Код категорије квантитативно угрожених, ’нестајућих’ музичких израза, који су на маргини доживљаја заједница као елементи културног идентитета, локална заједница се своди на појединце-носиоце и мали број оних који израз доживљавају као део идентитета за чије се очување активно залажу. Другу категорију елемената музичког наслеђа чине они са којима су непосредно, извођачки и идентитетски повезане сразмерно бројне заједнице (мада је и њихова бројност готово по правилу такође у опадању), али само музицирање подлеже критикама функционалних и(ли) естетских квалитета, које често долазе управо из заједнице носилаца. Дакле, говори се о квалитативној угрожености, „пропадању” музичких израза. Иако је ова оцена сасвим деликатна у односу на подразумевајућу динамичност традиције, не може се игнорисати управо у контексту препознатих претњи и ризика, те иницијатива за очување оваквих елемената НКН.

Као што је за решавање проблемских задатка неопходно знати, пре свега, шта је циљ, захтев, ово је од важности и за планове очувања НКН. Општим циљем се сматра обезбеђивање одрживости, како стоји и у самој Конвенцији (UNESCO 2002, чл. 2.3.).⁹ У култури се одрживим сматра онај (културни) образац који „može da se samoobnavlja, da se iznutra obnavlja” (Ђурић 2014: 39).¹⁰ У случајевима ’нестајућих’ музичких израза јасно је да

⁸ Термином *партиципаторни перформанс*, односно *презентациони перформанс* Томас Турино потенцира разлику музицирања као социјалне активности и музике као уметничког објекта (уп. Turino 2008: 23–65). Ова се дистинкција може повезати са истоименим етнокоролошким категоријама по виђењу Андрија Нахачевског (Nahachewsky 1995, према Ракочевић и Ранисављевић у овом зборнику).

⁹ *Очување* означава мере чији је циљ да обезбеде *одрживост* нематеријалног културног наслеђа, а укључују идентификацију, документацију, истраживање, очување, заштиту, промоцију, вредновање, преносење, посебно кроз формално и неформално образовање, као и ревитализацију различитих аспеката таквог наслеђа.

¹⁰ У ширем смислу одрживост се поима као одрживи развој, који је повезан са економским вредностима/економским растом, што је директно повезано са променом културе – култура се третира као објекат. Критичари оваквог поимања истичу да култура мора да се третира као фактор који „oblikuje то што се smatra за razvoj”, односно да је, поред економских, социјалних и еколошких аспеката, култура „četvrti stub održivog razvoja” (Ђурић 2014: 40–41).

нема самообнављања, због чега је примарни задатак ургентно обезбеђивање нових, 'икаких' певача или свирача. Конвенција чак разликује „хитну потребу” и „екстремно хитну потребу” за ангажовањем на очувању (UNESCO 2003: ODs 1, 32), организовање ревитализације као обнављања и јачања.¹¹ У Србији елементи којима је потребна хитна заштита нису посебно регистровани, већ постоји јединствена Листа елемената нематеријалног културног наслеђа.¹² Овакво поједначавање утиче не само на слику о културном идентитету већ и на појединачне планове очувања елемената.¹³

У односу на јасан примарни циљ очувања код 'нестајућих' музичких израза, у случају репрезентативних елемената музичког наслеђа, код којих се уз поступно смањивање броја носилаца као опасност посебно истиче 'пропадање' праксе под утицајем масовне културе, музичке индустрије и(ли) комерцијализације, циљ мера очувања је теже дефинисати. Тачније, општи циљ је и даље обезбеђивање одрживости, али се проблематичним испоставља питање дефинисања мере преобликовања до угрожавања препознатљивости 'звучне/музичке суштине' наслеђеног израза. У регулативним документима Конвенције деликатна граница ка „прекомерној комерцијализацији” одређује се сврхом коришћења економског потенцијала одређеног елемента: коришћење економског потенцијала се сматра штетним само ако увођење нове публице, тржишта и производа може угрожити одрживост елемента, и(ли) ако постаје само себи циљ (UNESCO 2003, ODs 102e, 116, 117). Другим речима, реаговање на квалитативну угроженост музичког наслеђа мерама очувања је у директној вези са проценама компетенција актера, пре свега самих музичара, мада не треба занемарити ни компетентност укупног менаџмента наслеђа.

Посебна категорија информација од важности за проблемске задатке су оне о условима, контексту. За очување музичког наслеђа примарни контекст је породична/фамилијарна заједница или ужа социокултурна заједница, у којој се одвија међугенерациска трансмисија. Међутим, бројни додатни контексти у којима се на различите начине ради на очувању наслеђа (или се макар деловање унутар њих интерпретира у том смислу) створени су организационом институционализацијом кругова народних музичара¹⁴ и културно-политичким конструисањем сфере тзв. (културног) аматеризма, где су културно-уметничка друштва постала нека врста алтернативе локалним заједницама, дефинисаним преко заједничког културног наслеђа. Партиципативни квалитет традиције је поступно потискиван

¹¹ У односу на ревитализацију, која је истакнута као фундаментална мера очувања, оживљавање изумрлих елемената, оних несталих из праксе (енг. *revival*), не спада у мере које улазе у оквире Конвенције.

¹² Организација очувања НКН је на националним нивоима препуштена државама-чланицама Конвенције, укључујући и број и врсте пописа елемената НКН.

¹³ Очекивано је да елементи којима је потребна хитна заштита имају привилегован третман на националном нивоу, а то је и услов за њихово номинавање за упис на аналогну Унескову Листу, чиме се отварају могућности за ширу подршку међународне заједнице за њихово очување, укључујући и финансијску.

¹⁴ О утицајима организационе институционализације на гусларску традицију више у: Lajić Mihajlović 2016; у ширем смислу о удружењима музичара у: Весић, Пено 2017.

репрезентационом функцијом извођења, перформансима на сцени за (пасивну) публику, са чим су у посебно интензивном односу били фестивали тзв. изворне музике и игре. Надаље, специфичан оквир рада на очувању традиционалне музике појавио се захваљујући променама у образовним политикама крајем 20. века, када је учење традиционалног певања и свирања постало део државног система музичког образовања. Коначно, током последње деценије, колико траје имплементација Унескове Конвенције у Србији, различите врсте радионица (енг. *workshop*) постају контекст едукације и облик рада у циљу очувања музичког наслеђа. Ове измене контекста у корелацији су са динамиком идеологија и идентитетских политика у домену традиционалне културе и укључују и промене односа међу члановима заједница носилаца наслеђа, као и промене међугенерациског преноса.¹⁵

Сходно представљеној слици о музичком наслеђу, закључује се да су планови очувања елемената овог наслеђа проблемски задаци у којима се мора калкулисати са заступљеношћу праксе, односно хијерархијом циљева, проценама претњи и ризика по елемент у квалитативном смислу, те компетентношћу актера и корелацијом свега поменутог са контекстом рада на очувању. Несумњиво је да процене ефеката претходних подухвата значајно олакшавају даље пројектовање деловања у циљу обезбеђивања одрживости одређене музичке праксе као срећног споја њених функционално-етичких и естетских, те идентитетско-политичких и економских аспекта. У том смислу анализе очувања одабраних елемената музичког наслеђа које следе имају за циљ указивање на специфичне изазове у очувању ове врсте израза, па, у крајњој линији, и важности мониторинга и евалуације као коректива за деловање у том правцу.

Певање уз гусле

Као елемент који се на националној Листи елемената НКН нашао већ у првом кругу уписа (2012),¹⁶ а уписан је и на Унескову Репрезентативну листу НКН човечанства (2018),¹⁷ *Певање уз гусле* је елемент музичког наслеђа у вези са којим постоји најобимније и најкомплексније искуство на нивоу система за очување НКН у Србији, а лично ангажовање ауторке овог рада такође је најшире везано управо за њега.¹⁸ Као наставак анализе проблематике изнесене у једној претходној студији (Лајић Михајловић, Ђорђевић Белић 2019), пажња се овом приликом усмерава на проблем односа индивидуа и заједница, компетенција и мотива ангажовања у предаји. Непосредан повод за потенцирање ове перспективе је Сабор младих гуслара Србије

¹⁵ Релација институционалних оквира рада у култури и концепата рада у специјализованим, уметничким школама, с једне стране, и очувања НКН-а са друге стране, заслужује посебну научну пажњу.

¹⁶ Више на <http://www.nkns.rs/cyr/popis-nkns/pevanje-uz-gusle>.

¹⁷ Више на <https://ich.unesco.org/en/RL/singing-to-the-accompaniment-of-the-gusle-01377>.

¹⁸ Ауторка је координирала припремом номинације за националну Листу елемената НКН, учествовала у припреми номинације за Унескову Репрезентативну листу НКН човечанства, осмислила и реализовала више истраживачких и едукативних пројеката у циљу очувања певања уз гусле.

одржан у Београду септембра 2021. године.¹⁹ Због околности пандемије учествовало је мање деце него што је то уобичајено, али је посебно индикативно да је од девет младих гуслара, колико их је наступило, чак шест било из једне приватне школе гусала регистроване као удружење грађана, која има испоставе у више градова у Србији. Дакле, сва остала удружења гуслара (а има преко 30 регистрованих) и две државне музичке школе у којима се учи певање уз гусле имали су заједно само трећину учесника у односу на приватну иницијативу на овом пољу. Важно је подсетити да су удружења званично недобитне, некомерцијалне организације, а рад финансирају претежно средствима из буџета за културу локалних самоуправа и средствима чланова и донатора или спонзора. Државне музичке школе се финансирају из буџета Министарства просвете, науке и технолошког развоја, док је приватно образовање усмерено на тржишно функционисање. Номинално сви гуслари истичу важност очувања и подржавају активности усмерене ка млађим генерацијама, али се практично испоставља да је степен заинтересованости појединаца и група које чине 'гусларску заједницу' за ангажовање у подучавању младих у значајној мери условљен економским аспектом тог ангажовања.²⁰ Поред мотивације педагога, за ефикасност ове врсте рада изузетно су значајни методологија и програм. Може се рећи да је показно подучавање основ и традиционалне гусларске педагогије у породичној предаји и рада у различитим савременим контекстима. Кључна разлика је динамика и с њом у вези програм рада. У приватном контексту нема стандарда, подучавање тече према околностима, а основни коректив је мишљење 'локалне епске средине', док је уобичајено да у школама постоје програми. Програми и планови за учење певања уз гусле у државним музичким школама су већ били предмет критике са закључком о потреби укључивања експерата за овај жанр у њихово ревидирање (уп. Лајић Михајловић 2012), али су и последње верзије мањкаве, а у одређеним аспектима и ирационалне.²¹ Изнад свега, истиче се изостанак јасног концепта (младог) гуслара каквог овај образовни програм треба да обликује. Наиме, није јасно да ли је образовни програм у служби очувања епске/гусларске традиције као подршка изражавању и обликовању идентитета гуслара, или је идеја да се образују професионални музички извођачи, „певачи-свирачи на гуслама”, способни да изводе различите форме и стилове.²² Иако се подучавање у оквиру главног (извођачког) предмета у музичким школама

¹⁹ Сабор младих гуслара Србије се одржава од 2015, а део је система такмичења младих гуслара које Савез гуслара Србије организује у сарадњи са Савезима у Црној Гори и Републици Српској.

²⁰ Осим утицаја већ дуго присутног тржишног третирања наступа гуслара у јавној, а делом и у приватној пракси, свакако су присутне и различите социо-економске околности које утичу на могућности обимнијег волонтерског ангажовања гуслара на очувању наслеђа.

²¹ Овде реферирам на *Правилник о плану и програму наставе и учења уметничког образовања и васпитања за средњу музичку школу*, јун 2020, Српско традиционално свирање – гусле: једноструне, двоструне и троструне гусле, [797–803]. Програми и плани који се односе на свирање традиционалних инструмената биће тема засебног рада.

²² У државним музичким школама се, иначе, образују извођачи компетентни за тзв. уметничку музику различитих епоха и композитора – представника различитих геокултурних средина. Да је реч о некој врсти аналогије сутерише назив профила који се образује: *музички извођач српског традиционалног певања и свирања* (уз нелогичност да је неко извођач (...) певања/свирања).

организује индивидуално, те постоје наставни планови и програми за сваког ученика, опште смернице не кореспондирају са идејом повезивања културног идентитета ученика/средине. Насупрот, повезивањем едукације свирања на једноструним, двоструним и троструним гулама игноришу се значајне разлике у карактеристичним инструменталним техникама и, што је још драматичније – карактеристичне функције, односно изразита вокално-инструментална природа једноструних и двоструних гусала. Сасвим нејасно одређен програм предмета *Српско традиционално свирање* на гудачким инструментима (одреда именованим као гусле, што не одговара ни народној ни научној терминологији) у пракси реализују гуслари који нису мултиинструменталисти²³ и етномузиколози који нису гуслари.²⁴ Чак и када се оставе по страни акутни апсурди, остаје проблем препуштања педагошки неупућеним „народним гусларима” да у оквиру задатости варирају методе и селекују програм. Укупно, намеће се закључак да државни систем музичког образовања левитира између идеје очувања традиционалне музике и формирања гуслара као за тај систем неубичајеног, уникатног извођача – певача-свирача.²⁵ Коначно, да овај образовни програм није ефикасна мера очувања певања уз гусле, сугерисала је и малобројност младих гуслара из музичких школа на поменутом фестивалу.

Донекле релаксирајућа ситуација у погледу бројности гусларског подмлатка и гусларске заједнице у целини, постојање „критичне масе”, у случају *Певања уз гусле* као елемента музичког наслеђа оставља могућност и за дискутовање о квалитету, посебно у погледу едукативног рада са младима и начина на који се они укључују у традицију гуслања.²⁶ Деловање невладиног сектора на пољима културе и образовања није уређено,²⁷ па ове организације нису у обавези да објаве своје (детаљније) програме рада. Усмереност на самообезбеђивање економских основа за деловање појачава значај квантитета чланства, због чега се, надаље, маркетинг испоставља као посебно важан. Ако се има у виду да је традиција епског певања уз гусле доживела значајне промене на путу од усмене културе до новије праксе писмених гуслара-музичара и извођења различитих текстова по садржају и структури (више у Лајић Михајловић 2014: 179–351; Ђорђевић Белић 2016; такође, Ђорђевић Белић у овом зборнику), те неусаглашеност ставова чланова гусларске заједнице о основним квалитетима који се данас могу препознати

²³ У савременој пракси у Србији су двоструне гусле и троструни гудачки инструменти – *ћемане*, *ћемене*, реткост, а у досадашњој истраживачкој пракси нисам упознала гуслара који користи и једноструне и двоструне гусле.

²⁴ Основне студије етномузикологије не укључују учење усвајање вештине свирања на гулама и певања уз њих (уп. <https://www.fmu.bg.ac.rs/studije/studijски-programi/modul/?id=620>).

²⁵ Дилема у вези са статусом професионалних извођача традиционалне музике у односу на музичаре из „матичних средина” за одређене изразе, па и људи за које одређени музички изрази имају специфичну функцију у односу на учешће у конструисању идентитета и(ли) његово репрезентовање за чланове „матичне” социокултурне заједнице, широко је присутна кад је реч о примени Унесковог концепта (уп. Mei and Xiao 2022; такође Ceribašić 2022 и Церибашић, у овом зборнику).

²⁶ О квалитету извођаштва дискутује се и у сениорским категоријама, дакле, реч је о општеприсутној теми у гусларском свету.

²⁷ Лаику за правне науке делује чудно да није регулисана чак ни употреба термина попут *школа*, *институт* и сличних у називима удружења грађана.

као „традиционално певање уз гусле” (уп. Лајић Михајловић, Ђорђевић Белић 2019), очекивана је дисонанца у оценама резултата рада удружења ’специјализованих’ за едукацију младих гуслара, односно у проценама њихових компетенција у том правцу.

Нехомогеност заједница Конвенција о НКН помиње као уобичајену појаву, али не регулише односе унутар заједница, компетенције и евентуална из њих проистичућа права (мањих) група и појединаца. С друге стране, државна потпора пројектима посвећеним очувању *Певања уз гусле* подразумева управо деликатну процену компетенција пројектног тима. У односу на честе смене руководства Савеза гуслара Србије, које указују на проблематичност институционалног репрезентовања гусларске заједнице (па и великих заједница уопште) и пословичну инертност „кровних организација”, ангажовање које је додатно финансијски мотивисано испоставља се продуктивнијим у погледу обезбеђивања квантитативних резултата. Међутим, изузетно је значајно обезбеђивање неке врсте коректива како комерцијални ефекти едукативних програма не би постали ’сами себи циљ’, што се наводи као дисквалификациони критеријум у Конвенцији. С обзиром на то да је ’колективно/опште мишљење’ савремених заједница носилаца наслеђа тешко обезбедити, референца могу бити (и) резултати научних истраживања, као и мишљења експерата – етномузиколога. Другим речима, планови очувања и конкретни пројекти као проблемски задаци морају пажљиво калкулисати са различитим циљевима – базичним обезбеђивањем одрживости кроз едукацију нових (пре)носилаца/гуслара, али и обезбеђивањем контроле над садржајем, семантичким и естетским квалитетима који чине суштину елемента музичког наслеђа, овде *Певања уз гусле*.

Тамбураши, тамбурашке праксе

Одређени аспекти проблематике очувања *Певања уз гусле* односе се и на *Тамбурашке праксе*, али је основна разлика у обимима искустава у том правцу. Наиме, традиционално групно музицирање на тамбурашким инструментима под називом *Тамбураши, тамбурашке праксе* уписано је на Листу НКН Србије 2021. године.²⁸ На очувању ове праксе се, у ствари, одавно радило и на неформалном нивоу – у оквиру самих ансамбала и кроз удружења, и формално – путем оснивања великих оркестара који су допринели популаризацији тамбураштва, а у новије време и кроз подучавање у оквиру државног система музичког образовања. Тако је у овом случају реч о стартном планирању мера заштите у оквиру очувања *Тамбураштва* као елемента НКН, које је укључило и процене резултата досадашњих настојања да се ова традиција промовише и очува, и искустава из досадашњег рада на очувању других музичких елемената НКН у Србији.

Тамбурашка заједница је сразмерно бројна, може се рећи да пракса није квантитативно угрожена, али су видови музицирања различити и у односу на традицију, и у погледу заступљености у савременој култури, па

²⁸ Више на <http://www.nkns.rs/cyr/popis-nkns/tamburashi-tamburashke-prakse>.

је приликом осмишљавања мера очувања пажња усмерена у том правцу. Ансамбли традиционалног типа опстају у кафанском контексту и на приватним слављима као музицирање репертоарски и акустички обликовано непосредним комуницирањем са аудиторијумом, најчешће као вокално-инструментално, базично преношено усмено/слушно – без посредовања нотног текста. У односу на овакве ансамбле, у јавној сфери су видљивије и медијски експонирани велике формације, оркестари које чине образовани музичари, са којима раде професионални диригенти и за које аранжирају и компоњују други искусни музичари и композитори. Они функционишу првенствено као инструментални корпуси који евентуално прате певаче-солисте и претежно наступају на сцени. Као идеал уметничког тамбурашког музицирања у организационом и естетском смислу, велики оркестри већ више деценија утичу на праксу ансамбала, те данас и многи полупрофесионални ансамбли функционишу као 'мали оркестри', а често их и чине музичари који професионално свирају у институционалним оркестрима.

Иако су велики тамбурашки оркестри здушно подржали номинацију тамбураштва за упис на националну Листу НКН, њихово је деловање у односу на тамбурашку традицију амбивалентно. Наиме, они имају велику заслугу за промоцију тамбурашког звука као боје, посебно с обзиром на то да су не само пожељни сарадници медија него и формални део медијских система, попут Великог тамбурашког оркестра Радио-телевизије Војводине. Међутим, с обзиром на то да је реч о конструисаној формацији и институционализованој пракси, у историјату тамбураштва оркестри су функционисали и као фактор који угрожава неке од значајних квалитета традиционалног тамбураштва, попут импровизације и певања уз свирање. Наиме, претварање 'живе музике' фиксирањем, нотирањем мелодијског садржаја, чак и динамичког и агогичког обликовања нумера, у предлошке за извођење, прескриптивне записе, гуши креативност свирача, претвара га у пуког интерпретатора туђе уметничке замисли у односу на ствараоца-извођача, односно, управо у оно што су тамбураши заиста у традиционалној, усменој музичкој култури. Такође, велики тамбурашки оркестри су имали утицај и на свођење профила музичара на свираче у односу на традиционалне свираче-певаче. Све ово је у вези и са репертоаром, пре свега у смислу да су песме оркестарски извођене у инструменталној верзији или, како је поменуто, оркестар прати певача-солисту. То се одразило на поступно сужавање репертоара традиционалних песама у пракси, а посебно на избичајавање импровизовања текстова који се изводе на мелодијске моделе *бећарца*, једног од жанрова типичних за геокултурни простор Војводине и тамошњу тамбурашку традицију. С друге стране, технички ниво појединачна и уметнички ниво оркестара у целини истицан је извођењем транскрипција класичне музике и виртуозних комада, па и захтевних компонованих мелодија играчког карактера (кола), те се виртуозност поставља као захтев и пред ансамбле који у том правцу рестилизују традиционалну музику за игру, нарочито када је изводе репрезентационо, мимо функције. Сви ови квалитети утицали су на тамбурашку традицију посредно, услед медијског

и културно-политичког фаворизовања праксе великих оркестара, али и директно, путем поменутог ангажовања чланова институционалних оркестара у ансамблима.

У решавању сложеног проблемског задатка „припрема плана очувања *Тамбураштва*” изузетно важним се испоставио састав тима који је на томе радио, комплементарност компетенција.²⁹ Од значаја за анализу задатка било је, на пример, запажање инсајдера да у пракси нарочито недостају свирачи већих тамбурашких инструмената, нарочито за тамбурашки бас, контру и тамбурашко чело, као квантитативни податак. С друге стране, познавање државног система музичког образовања омогућило је препознавање кључног проблема за његово суштинско укључивање у очување тамбураштва као елемента НКН: осим што се свирање тамбура (и то Е-прима и А-басприма) учи на Одсеку за класичну музику, програм је посвећен извођачима првенствено као солистима, док се групно музицирање (у камерној групи и оркестру) третира као додатно искуство.³⁰ Коначно, не само што се у школама не развија креативни потенцијал младих музичара – у овом случају тамбураша, него се основе класичне хармоније не повезују функционално са потребом аранжирања традиционалних народних и компонованих мелодија за тамбурашки ансамбл.

Другу врсту проблемског задатка доноси ромска култура као контекст тамбурашке праксе. Наиме, ромски ансамбли су имали значајну улогу и у историји тамбураштва у Србији и у савременој пракси, а у мањој мери су подлегли утицајима институционализације тамбурашког музицирања и формалне музичке едукације подмлатка. Још увек је присутна предаја основних знања и вештина у оквиру породица, а њихово унапређивање се одвија у пракси учењем од искуснијих музичара у различитим ансамблима, с обзиром на то да су (персонални) састави ансамбала променљиви, неретко *ad hoc*. Овакве околности погодују очувању способности импровизације, иначе истакнуте код ромских музичара. То, међутим, не значи да њихова пракса није угрожена. Насупрот, може се рећи да су фактори који је угрожавају системски и утолико је теже одговорити на њих конкретним мерама очувања. Наиме, промена социокултурног миљеа и атмосфере у кафанама музицирање ромских тамбураша негативно егзотизира, практично маргинализује на начин да умањује његову тржишну вредност, потискујући

²⁹ Припрему номинације тамбураштва за упис на Листу НКН Србије координирала је Данијела Филиповић, кустос из Центра за НКН у сарадњи са др Татјаном Бугарски, кустосом – регионалним координатором за Војводину, а учествовали су у име Савеза тамбурашких друштава Војводине Бојан Тренкић, тамбураш, етнолог-кустос и тамбураш Александар Антуновић, као и др Здравко Ранисављевић, етномузиколог са искуством у проучавању тамбурашке праксе и ауторка овог текста, пре свега као етномузиколог са искуством у обликовању номинација музичких елемената НКН за упис на националну Листу НКН, али се важним испоставило и искуство педагога у државном систему музичког образовања.

³⁰ У дидактичко-методичком упутству стоји напомена да је у средњој музичкој школи пожељно да ученици свирају и друге регистарске варијанте тамбуре, уколико то дозвољавају 'услови у школи', а као пожељно се истиче свирање домре, одређене као „руски национални инструмент чија је техника свирања идентична техници свирања на тамбури и мандолини”, ради перспективе школовања ученика на академском нивоу за какво не постоји могућност у Србији (а постоји у земљама бившег Совјетског Савеза) (уп. Правилник 2020).

овакве саставе у данас све ређе кафане у које се долази управо, или у великој мери, због музицирања Рома. Утицај популарне културе на профил „кафанске музике” одражава се на репертоар, па делом и на стил извођења ромских тамбураша, што умањује препознатљивост њиховог музицирања. На овакве претње наслеђу неопходно је реаговати ширим мерама, попут унапређења видљивости праксе и медијске промоције ромских тамбураша са акцентом на њиховој традиционалности, укључујући квалитете импровизовања и начина предаје, који би добили и институционалне реплике у виду радионица у ромским заједницама.

Идентификовање праваца у којима је надаље потребно осмишљавати конкретне активности очувања тамбураштва основ је оригиналног, функционалног плана очувања *Тамбураштва* као културног наслеђа. Надзор над његовом реализацијом и одговорно 'доштивавање' мера очувања део су задатака менаџмента НКН на националном нивоу, а пре свега оних који су упућени у овај концепт из редова тамбураша.³¹

Свирање на гајдама

За специфичност очувања свирања на гајдама у Србији као проблемски задатак кључни податак је квантитет: некадашња заступљеност гајди у српској традицији³² данас је позната само зналцима културне историје и истраживачима одређених специјалности у домену хуманистике. Током читавог 20. века овај инструмент је поступно потискиван тамбурашким ансамблима и хармоникама (више у: Lajić Mihajlović 2022), па је у савременој културној пракси тек спорадично присутан као медијум за извођење традиционалне музике. Типови и варијанте конструкције гајди су у прошлости на различитим геокултурним ареалима српског културног простора функционисали као снажни идентитетски маркери. Ипак, *Свирање на гајдама* је уписано на Листу елемената НКН Србије као јединствена пракса (2012).³³ С обзиром на то да у Србији не постоји аналогија Унесковој Листи елемената којима је потребна ургентна заштита, квантитативна угроженост праксе свирања на гајдама у том смислу није истакнута. За протеклих десет година у Војводини је реализовано неколико едукативних пројеката³⁴ који се

³¹ Комплексан модел очувања тамбурашке традиције у значајној мери је примењив и на *Трубаство*, с обзиром на то да је такође реч о пракси која на различите начине претрајава у српским, влашким и ромским заједницама у Србији, укључујући и начине на који функционише као идентитетски маркер.

³² Најупечатљивије сведочанство некадашње заступљености гајди је белешка Вука Стефановића Караџића: „Народна је музика Српска гадље, уз које се игра, и гусле, уз које се пјевају јуначке пјесме: гадљар има у сваком селу по један, а гусле, особито по брдовитим мјестима к Босни и к Ерцеговини, имају готово у свакој кући по једне” (1985: 126).

³³ <http://www.nkns.rs/cyt/ropis-nkns/sviranje-na-gajdama>.

³⁴ Поред гајдашких кампова о којима ће бити више речи, у оквиру пројекта *Едукативне радионице заштите идентификованих музичких елемената НКН Србије*, који је Српско етномузиколошко друштво (СЕД) реализовало у сарадњи са народним свирачима, певачима и гусларима, реализоване су и једнократне радионице свирање на гајдама (2014, 2015, 2017). Такође, публикована су аудио-издања гајдашке свирке (*Свирка и песма пет гајдаша*, WMAS 2019; Vokan Stanković. *Традиционална свирка на сврљешким гајдама, дудуку и окарини из источне Србије*, WMAS 2019), организовани концерти и фестивали (од посебног је значаја Сабор гајдаша балканских земаља у Сврљигу, в. даље).

практично надовезују на раније индивидуалне иницијативе појединих гајдаша у том правцу (више у: Мудринић 2017: 54–67). Ипак, значајнији помак у броју гајдаша није остварен. На основу укупних искустава у правцу очувања гајдашке традиције,³⁵ а посебно искуства стручног сарадника на последњим гајдашким камповима које је у Сивцу организовао гајдаш и градитељ гајди Максим Мудринић испред удружења „Војвођански гајдаши”, овом приликом бих пажњу желела да усмерим на очување *Свирања на гајдама* као проблемског задатка у коме је посебно значајан параметар квантитет.

Први семинари за свирање на *војвођанским гајдама* – трогласним гајдама карактеристичним за север Србије,³⁶ организовани су пре двадесетак година. Од Мудринића су ту вештину учили многи од данас активних гајдаша. Ипак, у односу на посвећеност и број реализованих едукативних пројеката, укључујући и оне који су били део плана очувања *Свирања на гајдама* као елемента НКН, резултат није релаксирајућ: број гајдаша који свирају на овом типу гајди и даље је веома мали. Ако се има у виду да је у међувремену у Музичкој школи „Петар Коњовић” у Сомбору основан Етномузиколошки смер, намеће се закључак о потреби за функционалнијом стратегијом и низом јасно усмерених пројеката. Наиме, кампови које је Мудринић организовао укључивали су гајдаше чије су свирачке вештине на различитим нивоима, па су овакви програми доприносили међусобном подстицању младих гајдаша и унапређењу умећа уз њега као искусног гајдаша-ментора.³⁷ Међутим, у случају квантитативно угрожене праксе неопходно је убедљивије анимирање нових полазника који ће тек (на)учити да свирају гајде. Важно је имати на уму да је реч о сложенем инструменту за који је потребна и физичка снага, дакле, поред основних предиспозиција за бављење музиком, мора се узети у обзир и то да гајде нису дечји инструмент. У том смислу се, поред промоција за ширу јавност путем различитих медија, сврсисходним чине посебне врсте демонстрације инструмента, његових квалитета и изазова музицирања на њему, усмерене ка младим музичарима и круговима у којима већ постоји интересовање за традиционалну културу (са претпоставком да и у њима има младих људи талентованих за бављење музиком). Имајући у виду још и економске аспекте – скромност буџета намењених очувању НКН и просечне буџете пројеката ове врсте у Србији, агилнија и циљана промоција се види као неопходан предуслов за реорганизацију едукативних пројеката у правцу постизања компромиса

³⁵ Ангажовање ауторке у правцу ревитализације гајдашке праксе у Србији било је веома разнолико: од скретања пажње на ову проблематику кроз научне радове (уп.: Лајић Михајловић 2011), преко праћења искустава на том плану у другим срединама (попут Међународног гајдашког фестивала у Стракоњицама, Чешка), предлагања и реализације пројеката СЕД-а, до учешћа на међународним конференцијама посвећеним очувању гајдашких традиција кроз мултинационалну номинацију за упис на Унескову репрезентативну листу НКН човечанства (Будимпешта, Мађарска 2018).

³⁶ *Војвођанске се од сврљичких, ерских* – трогласних гајди из источне Србије разликују по величини и облику наставка на малој свирали, а најчешће и по употреби меха за надување – лактачи, који олакшава синхронно певање и свирање, што у пракси доноси разлике у извођачкој техници, репертоару и стилу музицирања; више у: Лајић Михајловић 2000.

³⁷ Кампове су суфинансирали Министарство културе и информисања, Покрајински секретаријат за културу, а нека издања и сам Мудринић (уп.: Мудринић 2017: 59).

између индивидуалне наставе, која је идеал за музичку педагогију у домену извођаштва, и финансијске конструкције националних пројеката очувања НКН.

У односу на поступно и сразмерно споро преношење, односно усвајање вештина и знања из домена музицирања у традиционалној усменој култури, семинари, радионице и други видови институционализоване едукације која управо супротно поставља кондензовано подучавање и убрзано оспособљавање полазника као основно усмерење методологије, специфичан су изазов за народне свираче као педагоге. У том смислу се искуства у организацији оваквих облика подучавања, а пре свега методолошка искуства академских музичара-свирача на инструментима истог типа (у овом случају дувачких инструмената са аналогном врстом писка) и знања о традиционалној музици каква имају етномузиколози, виде као изузетно користан корпус компетенција за уобличавање и реализацију функционалних и економичних пројеката. То свакако не значи да је очување квантитативно угрожених пракси оствариво једноставно и без улагања. Насупрот, овакви су подухвати управо индикатори одлучности система да се суштински носи са изазовом очувања НКН као ослонца и репрезента културног идентитета.

У вези са значајем промоције НКН, посебно код елемената којима је потребна хитна заштита, попут *Свирања на гајдама*, вредно је помена искуство са Сабором гајдаша који се већ петнаест година одржава у Сврљигу. Основан на иницијативу тадашњег менаџмента локалног Центра за културу у сарадњи са етномузиколозима који су већ деловали у правцу промоције гајдашке традиције, Сабор је преко Центра који га организује подржао упис овог елемента на националну Листу елемената НКН (2012), и, што је важније, заиста и постао један од ослонаца у раду на очувању. У контексту ове студије важан је распон ефеката на гајдашку праксу у Србији. Наиме, иако је реч о једнократном, годишњем догађају, Сабор је прилика за успостављање непосредних контаката, размену искустава и развијање пријатељстава међу малобројним гајдашима у Србији, што се током године наставља преко друштвених мрежа и других видова посредног комуницирања. О охрабрујућем деловању ових сусрета за њихове индивидуалне промотивне и педагошке подухвате у матичним срединама сведоче сами гајдаши у разговорима који се организују у форми округлог стола у оквиру програма Сабора. У том смислу може се говорити о ефектима манифестације на националном нивоу. С друге стране, сензибилност локалне заједнице за гајдашку музику била је плодно тло за подстицај младим људима да се конкретније заинтересују за гајде и, између осталог, захваљујући Сабору, данас у Сврљигу постоји сразмерно бројна нова генерација гајдаша – то је једини град у Србији који има више од једног активног гајдаша. Премда се из перспективе етномузиколога уочава потреба за значајним унапређењем организације Сабора у циљу адекватнијег промовисања *Свирања на гајдама* као елемента националног НКН, а посебно у правцу доприноса очувању локалне гајдашке праксе, недискутабилним се чини значај устаљивања оваквог културног догађаја у годишњем календару ове средине.

Амбициозно проширивање профила Сабора на регионални, балкански, српским гајдашима доноси могућност размене искустава и подстицај кроз представљања гајдаша из других земаља. Важност Сабора је препознано и Министарство културе и информисања подршком и суфинансирањем, а крајња продуктивност ове инвестиције у домен очувања музичког наслеђа зависиће пре свега од компетенција и одговорности менаџмента пројекта, али и мониторинга Министарства, односно система за очување НКН. У широј перспективи види се потреба за адекватним репрезентационим програмима и у другим крајевима Србије као матичним срединама гајдашких традиција базираних на другим типовима гајди, као што је и едукативне пројекте неопходно организовати на различитим местима како би се обухватили сви типови и све специфичности свирања на њима.

Одрживост музичког наслеђа између екологије и економије

Од почетка примене Унескове Конвенције у Србији прошло је десет година, али још није било националних пројеката евалуације ефеката овог програма, а публиковани резултати таквих подухвата у великим системима заштите НКН, попут кинеског (уп.: Mei, Xiao 2022), охрабрење су за размишљање у том правцу. Конципирање ове студије са позиције примењене етномузикологије, као прилога очувању музичког наслеђа у Србији, имало је за циљ да осветли места чијим је реорганизовањем могуће унапредити продуктивност система. Несумњиво је да сваки домен НКН има специфичне изазове када је реч о очувању, а у случају музичког наслеђа кључна деликатност несумњиво је очување „функционалне супстанце”, етоса традиционалне музике кроз садејство њених функционално-семантичких и естетских квалитета, поред *друштвености*, доприноса колективитету као општег квалитета НКН. Колико је захтевно већ само идентификовање елемената музичког наслеђа, а посебно пројектовање њиховог очувања у односу на концепт НКН, јасно је ако се има у виду динамичност ове сфере у новијој историји. Из професионализације и комерцијализације делатности народних музичара проистекле су промене које су се одразиле и на квалитет пракси и на социјални доживљај традиционалних музичких израза као дела културног идентитета. Институционализација је утицала на промену позиције и функције музике у животу појединаца и заједница, па се њена инклузивност, партиципаторни квалитет губи пред притиском конзумеризма као ефекта медијске и музичке индустрије, репрезентовања мање-више пасивном аудиторијуму. Реформа државног система музичког образовања, његово отварање ка различитим врстама музике у односу на класичну уметничку музику као базичну, донела је и нови модел рада на одрживости традиционалне музике са кадровским и концептуалним дилемама. Иако су све поменуте иновације у сфери културе и образовања имале за циљ на очување традиционалне музике, политике које су их лансирале дефинисале су њихове примарне циљеве као различите од циљева Унескове Конвенције о очувању НКН. Апострофирање културне разноликости

и примата носилаца наслеђа у (само)дефинисању њихових културних идентитета чини Унесков програм најближим концепту традиционалне културе, па је у том смислу реч о јединственој платформи. Простор остављен државама-чланицама за конкретизацију рада националних система домен је њихових одговорности и способности, политика и капацитета, а разлике између прокламованих принципа и праксе очувања НКН често нису мале (уп.: Ceribašić 2022: 86–88). Приоритет локалних заједница није једноставно спровести у дело услед њихове хетерогености, посебно кад се има у виду да их, осим самих народних музичара у матичним локалним заједницама (као уже заједнице), чине и текстописци/песници, аранжери, композитори и други актери у сферама које чине савремени живот елементарна музичког наслеђа; да су последично различити односи према варијантима израза, њиховим ремедијатизованим појавностима и границама иза којих се не види 'наслеђено'; коначно, да су различити мотиви бављења традиционалном музиком, па и евентуалног учешћа у њеном очувању као сфере НКН. Ако се додатно има у виду сложеност мреже сарадника на организацији очувања НКН, јасна је захтевност осмишљавања „прагматичне, прилагодљиве стратегије управљања рада ка одржавању културног и музичког интегритета [заједница]”, како је један од кључних задатака формулисао Титон (Titon 2022: ix). На успесима подухвата који су потекли из сарадњи етномузиколога, фолклориста и инсајдера у музичким културама на чијем се очувању радило, изведени су закључци да овакви подухвати морају бити вођени принципима екологије, а не економије, односно да о музици треба размишљати као о обновљивом биокултурном ресурсу и да из те перспективе треба формирати теоријски и практични оквир за примењену етномузикологију (уп. Titon 2009). Са оваквом дисциплинарном позадином, ужим стручностима и додатним компетенцијама за рад у сектору очувања НКН, несумњиво је да етномузиколози могу допринети адекватном пројектовању, организацији, медијацији и мониторингу пројеката очувања музичког наслеђа. У вези са односом еколошких и економских принципа чини се да изостанак хијерархије права и обавеза унутар заједнице носилаца наслеђа, те преговарање и усаглашавање мотива и компетенција за оно што се одређује као *гајење* у случају „фолклорних добара” (Titon 2016: 490), односно *очување* у случају НКН, калкулацију са економским параметрима чини неизбежним. Они се ипак не морају сводити на комерцијализацију културне праксе, већ одговорне културне политике могу обезбедити механизме финансирања пројеката очувања управо на основу коришћења музичког наслеђа као ресурса културних и туристичких индустрија, па и као алтруистичко инвестирање за добробит човечанства. Свакако, рационалност коришћења ресурса испоставља се важним параметром организације очувања наслеђа. У том смислу, унапређење интерсекторске и интерресорне сарадње културе, медија, науке и просвете, и значајније ослањање на научне резултате и капацитете научне заједнице јесте доступно и сразмерно једноставно применљиво решење у корист наслеђа.

Литература

- Весић, Ивана и Весна Пено. *Између уметности и живота. О делатности удружења музичара у Краљевини СХС / Југославији*. Београд: Музиколошки институт САНУ, 2017.
- Ђорђевић Белић, Смиљана. *Постфолклорна епска хроника. Жанр на граници и границе жанра*. Београд: Институт за књижевност и уметност, Чигоја штампа, 2016.
- Караџић, Вук Стефановић. *Даница*. Београд: Просвета, Нолит, 1985 [1826–9, 1834].
- Лајић Михајловић, Данка. „Ревитализација гајдашке праксе у Србији: традиционална музика између примењене етномузикологије и политике”. *Етно-културолошки зборник за проучавање културе источне Србије и суседних области*, 15 (2011): 127–144.
- Лајић Михајловић, Данка. „Учење певања уз гусле у Србији у XXI веку”. *Музикологија*, 12 (2012): 121–139.
- Лајић Михајловић, Данка и Смиљана Ђорђевић Белић. „Дефинисање традиционалног у (традиционалном) певању уз гусле као нематеријалном културном наслеђу: компетенција носилаца наслеђа и/или стручњака?” У: Данијела Петковић и Бошко Сувајџић (ур.). *Савремена српска фолклористика VI*. Београд, Тршић: Удружење фолклориста Србије, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Центар за културу „Вук Караџић” Лозница, 2019, 225–245.
- Мудринић, Максим. *Прича о великим гајдама*. Сивац: УГ „Војвођански гајдаши”, 2017.
- Bogdanović, Zagorka. „Rešavanje problemskih matematičkih zadataka – alat za kognitivni razvoj”. *Istraživanje matematičkog obrazovanja*, 5/9 (2013): 53–57.
- Ceribašić, Naila. “Reclaiming Community Agency in Managing Intangible Cultural Heritage: Paperwork, People, and the Potential of the Public Voice”. In: Huib Schippers and Anthony Seeger (eds.). *Music, Communities, Sustainability. Developing Policies and Practices*. New York: Oxford University Press, 2022, 81–98.
- Ђурић, Jelena. „Smisao održive kulture u doba krize”. U: Milena Dragičević Šešić, Mirjana Nikolić i Ljiljana Rogač Mijatović (ur.). *Culture and Sustainable Development at Times of Crisis / Kultura i održivi razvoj u doba krize*. Beograd: Univerzitet umetnosti u Beogradu, Fakultet dramskih umetnosti i Institut za pozorište, film, radio i televiziju, 2014, 39–49.
- Kuutma, Kristin. “Who Owns Our Songs? Authority of Heritage and Resources for Restitution”. *Ethnologia Europaea*, 39/2 (2010): 26–40.
- Lajić Mihajlović, Danka. “The institutionalisation of guslars practice and the tradition of singing epic songs with the gusle in Yugoslav and post-Yugoslav contexts” / „Institucionalizacija guslarske prakse i tradicija epskog pevanja uz gusle: jugoslovenski i postjugoslovenski kontekst”. U: Fatima Hadžić (ur.). *Muzika u društvu / Music in Society*. Sarajevo: Muzikološko društvo FBiH, Muzička akademija u Sarajevu, 2016, 375–410 / 391–428.

- Lajić Mihajlović, Danka. “Every village had bagpipes... and then the accordions arrived. The Influence of Multipart Instruments on Textural Transformations of Serbian Traditional Instrumental Music”. In: Ulrich Morgenstern, Ardian Ahmedaja (eds.). *Playing Multipart Music. Solo and Ensemble Traditions in Europe. European Voices IV*. Wien, Köln: Böhlau Verlag, 2022, 29–56.
- Mei, Xiao and Yang Xiao. “The ‘ICH Movement’ in China: The Status of Traditional Musics after ICH Certification”. In: Huib Schippers and Anthony Seeger (eds.). *Music, Communities, Sustainability. Developing Policies and Practices*. New York: Oxford University Press, 2022, 101–117.
- Titon, Jeff Todd. “Music and sustainability: An ecological approach”. *The World of Music*, 51/1 (2009): 119–137.
- Titon, Jeff Todd. “Orality, Commonality, Commons, Sustainability, and Resilience”. *Journal of American Folklore*, 129 (2016): 486–497.
- Titon, Jeff Todd. “Foreword”. In: Huib Schippers and Anthony Seeger (eds.). *Music, Communities, Sustainability. Developing Policies and Practices*. New York: Oxford University Press, 2022, vii–xiii.
- Turino, Thomas. *Music as Social Life: The Politics of Participation*. Chicago: University of Chicago Press, 2008.

Извори

- Листа елемената нематеријалног културног наслеђа Републике Србије 2022, <http://nkns.rs/cyr/elementi-nkns>.
- Правилник о плану и програму наставе и учења уметничког образовања и васпитања за средњу музичку школу. *Службени гласник Републике Србије – Просветни гласник*, 69/8 (3. август 2020), <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/viewdoc?uuid=4ad498a2-486c-4ea4-9044-858330975c01>.
- Студијски програм Етномузикологија и етнокорологија: распоред предмета по годинама студија. Факултет музичке уметности у Београду, 2022, <https://www.fmu.bg.ac.rs/studije/studijski-programi/modul/?id=620>.
- UNESCO 2003. Basic Texts of the 2003 Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage 2020 Edition, https://ich.unesco.org/doc/src/2003_Convention_Basic_Texts-_2020_version-EN.pdf.
- UNESCO 2022. *Singing to the accompaniment of the Gusle*, <https://ich.unesco.org/en/RL/singing-to-the-accompaniment-of-the-gusle-01377>.

SAFEGUARDING OF MUSICAL HERITAGE IN SERBIA: COMPETENCES, MANAGEMENT AND MONITORING

Summary

This study is based on the author's own experiences in participating (in various roles) in the application of the UNESCO Convention for the safeguarding of the intangible cultural heritage (ICH) in Serbia, as well as her informal monitoring of safeguarding the elements of musical heritage which she performed by collaborating with various local communities and cultural institutions that are in charge of organising the safeguarding. In that sense, this article offers a stimulus for the development of ethnomusicology of heritage, i.e. the studies of musical heritage as disciplines still only at a rudimentary level in Serbia.

Bearing in mind sound as a distinctive substance of musical heritage, as well as the functional-semantic and aesthetic characteristics which constitute the identificatory potential of the elements of musical heritage, the author of this chapter considers the complexities of safeguarding this kind of heritage at the crossroad of the notions of 'societal' and 'audible'. Consequentially, in the case of musical heritage, the problem of defining the 'communities' is juxtaposed with the delicate issue of competence, especially as related to the intergenerational transmission of knowledge and skills which constitutes these elements and ensures their functioning as heritage. The criterium of competence can also apply to the management of ICH – including the creation of safeguarding plans, monitoring their realisation and evaluating their effects. The author compares the safeguarding with problem-based mathematical tasks which require innovative strategies of problem solving, bearing in mind the particularities of each element of musical heritage – including their varied presence (in terms of quantity) in contemporary practice, the resulting hierarchy of safeguarding goals (i.e. the task), as well as the spectrum of circumstances and working methods applied towards those goals (i.e. the context). Three examples of work on safeguarding intangible cultural heritage in Serbia are analysed in this article, with a special emphasis on the aspects of education as an immediate means of securing the sustainability: *singing to the accompaniment of the gusle, the tamburitza players / the practices of tamburitza players*, and *playing on the bagpipes*. The author finally offers an insight into the sustainability of musical heritage from the perspective of the interrelation of the desirable principles of ecology and the inavoidable aspects of economy. The author sees the potential for improving the efficiency of work on safeguarding cultural heritage and rationalising the efforts in this direction, by highlighting a constructive interdisciplinary collaboration among the domains of culture, science and education, within which the ethnomusicologists would be assigned a more functional role in the system of safeguarding of musical heritage.

Keywords: intangible cultural heritage (ICH), musical heritage, *singing to the accompaniment of the gusle*, playing the tamburitza / *the tamburitza players / the practices of tamburitza players*, *playing on the bagpipes*, the plan / project for safeguarding ICH, the sustainability of ICH / musical heritage, managing the safeguarding of ICH, applied ethnomusicology / ethnomusicology of heritage / studies of (musical) heritage.

САВРЕМЕНА СРПСКА ФОЛКЛОРИСТИКА XI
Зборник радова

Издавачи

Удружење фолклориста Србије, Београд
Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд
Центар за културу „Вук Караџић”, Лозница
Научно-образовно културни центар „Вук Караџић”, Тршић

За издаваче

Бранко Златковић
Александар Јерков
Снежана Нешковић Симић
Александра Пурић

Лектура и коректура

Марина Младеновић Митровић
Смиљана Ђорђевић Белић

Лектура резимеа на енглеском језику

Ивана Медић

Графичка обрада и дизајн корица

Матеа Милошевић

На корицама

Сребрна копча из VII века, археолошки налаз из Херцеговине
Израда посуђа у Злакуси © Центар за нематеријално културно наслеђе,
Етнографски музеј у Београду
Детаљ гусала © Центар за нематеријално културно наслеђе, Етнографски
музеј у Београду
Деца у колу © Центар за нематеријално културно наслеђе, Етнографски музеј
у Београду

Штампа

„VigoGraf Comp”, Београд

Тираж

300 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

398(082)
82.09:398(082)
930.85:39(082)

МЕЂУНАРОДНИ научни скуп Савремена српска фолклористика (11 ; 2021 ;
Тршић)

Савремена српска фолклористика 11 : тематски зборник радова / уредници
Смиљана Ђорђевић Белић, Данка Лајић Михајловић, Биљана Сикимић.
- Београд : Удружење фолклориста Србије : Универзитетска библиотека
“Светозар Марковић” ; Лозница : Центар за културу “Вук Караџић” ; Тршић
: Научно-образовно културни центар “Вук Караџић”, 2022 (Београд : BiroGraf
Comp). - 441 стр. : илустр. ; 24 cm

Радови на више језика. - Тираж 300. - Стр. 9-10: Уводна реч / Уредници. -
Напомене и библиографске референце уз радове. - Библиографија уз сваки рад.
- Резимеи на енгл., франц. или срп. језику уз сваки рад.

ISBN 978-86-7301-178-3 (УБСМ)

1. Ђорђевић Белић, Смиљана, 1978- [уредник] [аутор додатног текста] 2. Лајић-
Михајловић, Данка, 1967- [уредник] [аутор додатног текста]

а) Фолклористика -- Зборници б) Књижевност -- Зборници в) Нематеријално
културно наслеђе -- Заштита -- Зборници

COBISS.SR-ID 72923657